

Crisi, agonia i fi de la monarquia liberal (1914-1923)

FRANCISCO J. ROMERO SALVADÓ
University of Bristol

LES LLAVORS DE LA GUERRA CIVIL

Els orígens de la Guerra Civil es troben profundament arrelats en la història d'Espanya. La polarització política, l'agitació social i la intervenció militar no van aparèixer de sobte en els anys 30, sinó que havien caracteritzat ja el període final de la monarquia liberal (1914-1923).

Els conspiradors militars no esperaven trobar al juliol de 1936 una resistència massiva. Espanya posseïa una tradició de cops pretorians gairebé única a Europa, l'exemple més recent dels quals havia triomfat amb facilitat al setembre de 1923. De fet, la retòrica emprada pels insurgents del 1936 per justificar el seu alçament (al·legar que salvaven la nació sumida en el caos més absolut per la classe política) era semblant a la que va utilitzar el general Miguel Primo de Rivera quan el 1923 va afirmar que era el «cirurgia de ferro» dispostat a extirpar els hàbits corruptes del règim malalt que malgovernava Espanya.

Una influent escola acadèmica ha suggerit que Primo de Rivera, en realitat, va aconseguir el contrari del que reivindicava: «en comptes de rematar un cos malalt, va estrangular un nounat», ja que el règim començava a donar signes de comportar-se com una autèntica democràcia.¹ Aquest assaig manté, però, que una avaluació semblant no és correcta. Les classes governants de la monarquia liberal no van ser pas instrument de modernització democràtica, sinó fidels representants d'una era d'elitisme polític. De fet, la persistència d'una oligarquia en el poder poc inclinada a cap mena de reforma política estructural en un moment

¹ Aquesta idea fou exposada en primer lloc per R. Carr: *España, 1808-1975*, Ariel, Barcelona, 1982, p. 505. I conclusions semblants es poden veure en les obres de S. Ben-Ami: *Fascism from Above: The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain, 1923-1930*, Oxford University Press, Oxford, 1983, p. 19; i C. P. Boyd: *Prætorian Politics in Liberal Spain*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1979, p. 273.

de mobilització popular i profunds canvis socioeconòmics va produir un període d'inusitada convulsió i violència social, que conduiria a l'establiment d'una dictadura militar el 1923, a la caiguda de la monarquia vuit anys després i finalment a la tragèdia de 1936.

La fallida del règim liberal a Espanya es pot analitzar com la versió regional de la crisi en què es va veure submergida gairebé tot Europa després de la Primera Guerra Mundial. Aquest va ser el moment en què, enfrontades amb una protesta popular i una mobilització social sense precedents, bona part de les classes governants del continent van veure trencada la seva hegemonia, que fins llavors s'havia basat en el clientelisme, la tradició i el prestigi històric. Amb l'arribada de l'anomenada *política de masses*, percentatges significatius de les classes socioeconòmiques dominants van començar a tenir dubtes sobre la validesa dels règims constitucionals existents com a fórmules de control social i, en conseqüència, a prestar el seu suport a alternatives de tipus autoritari.

En el cas d'Espanya, l'impacte de la Primera Guerra Mundial va provocar una ofensiva revolucionària el 1917 en tres temps —pretoria, parlamentari i obrer—, que anunciava la crisi orgànica de l'ordre liberal.² Tanmateix, mentre que les classes governants, si bé foren incapaces de reconstruir des de 1917 la seva prèvia hegemonia política, van demostrar tant el pragmatisme com la resistència suficients per aferrar-se al poder; els enemics del règim únicament van revelar profundes divisions i una absoluta incapacitat per apoderar-se del control de l'Estat. Al final, el cop de 1923 no va tenir res a veure amb un acte generós d'eutanàsia. Quan Primo de Rivera va al·legar-ne la mala salut per justificar la terminació de la vida del malalt, cínicament ocultava que era la subversió pretoriana (fomentada obertament per certs sectors econòmics importants, en particular els industrials catalans, amb la complicitat de la corona) el càncer que havia consumit el règim des de 1917.

EL DISCRET ENCANT DEL LIBERALISME ESPANYOL

La fallida del règim liberal està íntimament lligada a la seva naturalesa. Després de la Restauració borbònica del desembre de 1874, Espanya semblava gaudir d'un sistema parlamentari modern que incloïa drets fonamentals com la llibertat d'expressió i reunió, el vot universal masculí, etc. Tanmateix, sota la seva aparença constitucional, el liberalisme espanyol garantia el monopoli del poder a una oligarquia governant. Dos partits dinàstics —conservador i liberal— s'alternaven en el govern d'una forma tan sistemàtica i perfecta que es coneixia com

² Com suggereix Antonio Gramsci, la crisi orgànica d'un sistema polític es produeix quan «el vell règim agonitza però el jove no hi pot néixer». Q. Hoare i G. Nowell Smith (eds.): *Selection from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, Lawrence & Wishart, Londres, 1986, pp. 275-276.

«el torn pacífic». Ambdós partits es nodrien de notables i professionals de la política l'hegemonia de la qual es basava en l'apatia popular, el clientelisme i els fraus electorals que portaven a terme els cacics locals que, a canvi, controlaven les seves àrees com si fossin feus privats.³ Aquest tipus de liberalisme oligàrquic ignorava la voluntat de la majoria de la població, no atenia els urgents problemes socioeconòmics i va fracassar a l'hora de forjar el concepte de ciutadania i identitat nacional.⁴ El règim, quan s'enfrontava a un episodi de protesta popular, simplement suspenia les garanties constitucionals, declarava l'estat de guerra i deixava l'exèrcit a càrrec de l'ordre públic.⁵

Les primeres esclatxes importants van sorgir a l'edifici liberal després del desastre colonial de 1898 i de l'inici, el 1909, d'una nova impopular aventura imperialista al Marroc. S'hi van prescriure dues receptes oposades per aconseguir la regeneració d'Espanya: la mobilització popular o la recerca d'un «cirurgià de ferro». Aquestes representaven les dues vies cap a la modernitat —la democràtica i l'autoritària— el xoc final de les quals arribaria el 1936.

Des de 1898, els partits dinàstics van començar a perdre terreny en els grans centres urbans, on era més difícil adulterar les eleccions. En aquest context, un moment crucial va ser la victòria a Barcelona de la Lliga Regionalista, que s'acabava de crear.⁶ Fou aleshores quan, amargats per la derrota colonial, molts oficials de l'exèrcit van començar a identificar la seva causa amb la defensa dels valors sagrats de la pàtria —la unitat nacional i l'ordre social— que als seus ulls no estaven adequadament protegits pel règim liberal. I van trobar un aliat en Alfons XIII, que era sobretot un rei-soldat. A partir de 1902, quan el nou monarca fou coronat, va contribuir a debilitar la sobirania civil donant suport als oficials en les seves disputes amb els polítics en la majoria d'ocasions i interferint en les tasques de govern constantment.⁷

³ El torn pacífic s'articulà definitivament amb el Pacte del Pardo, a la mort d'Alfons XII el 1885. Es poden trobar força exemples de fraus electorals de l'època a Archivo Histórico Nacional, Serie A, Ministerio de la Gobernación (AHN) (vegeu, per exemple, lligalls 10A, 11A, 27A, 28A i 29A). Sobre caciquisme, vegeu J. Varela Ortega: «Los amigos políticos: funcionamiento del sistema caciquista»; J. Romero Maura: «El caciquismo: tentativa de conceptualización», i J. Tusell: «La descomposición del sistema caciquista español», *Revista de Occidente*, 127 (octubre 1973), pp. 17-117; A. Robles Egea (ed.): *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismos políticos en la España contemporánea, Siglo XXI*, Madrid, 1996; S. Cruz Artacho: «Clientes, clientelas y política en la España de la Restauración (1875-1923)», *Ayer*, 36 (1999), pp. 105-129.

⁴ T. Carnero: «Elite gobernante dinástica e igualdad política en España, 1898-1914», *Historia Contemporánea*, 8 (1992), p. 73; B. de Riquer: «La débil nacionalización española del siglo XIX», *Historia Social*, 20 (1994), pp. 105-112.

⁵ Fundación Antonio Maura, Archivo Antonio Maura (AAM), lligall 273, c. 4; les garanties constitucionals van ser suspeses a tot el país o sols en algunes províncies 25 vegades entre desembre de 1875 i març de 1919.

⁶ B. de Riquer: *Regionalistes i Nacionalistes, 1898-1931*, Dopesa, Barcelona, 1979, pp. 42-49.

⁷ Una anàlisi en profunditat del paper del rei Alfons es pot trobar a J. Moreno Luzón (ed.): *Alfonso XIII*, Madrid, Marcial Pons, 2003. En particular, sobre la seva interferència en política i el suport als oficials, vegeu el capítol «El Rey-Soldado», de C. P. Boyd: *Praetorian...*, cit., pp. 216-223.

L'estiu de 1909, la crida a files de soldats reservistes per sufocar una rebel·lió al Marroc va provocar massives protestes populars, que a Barcelona van desembocar en una setmana de barricades, motins anticlericals i repressió militar (Setmana Tràgica) que presagiaven, per la seva ferocitat, les tràgiques escenes de la Guerra Civil.⁸ Les conseqüències immediates de la Setmana Tràgica foren de gran abast. El Partit Socialista (PSOE) va abandonar el seu aïllament i va establir una conjunció amb els partits republicans. A l'octubre de 1910 es va crear el sindicat anarcosindicalista Confederació Nacional del Treball (CNT) que intentava reunir els sectors del proletariat que rebutjaven la lluita electoral i el parlamentarisme burgès. La Setmana Tràgica també va truncar la carrera i el lideratge del Partit Conservador del polític dinàstic més carismàtic de l'època, Antonio Maura. Advocat de la «revolució des de dalt», Maura va perdre la presidència del govern per l'hostilitat implacable del Partit Liberal que, amb la complicitat del rei, va aprofitar les seqüeles deixades pels esdeveniments de Barcelona per desbancar-lo del poder. Quan, l'octubre de 1913, Maura va rebutjar de continuar la ficció del torn amb els liberals, la majoria de conservadors van recolzar el lideratge alternatiu d'Eduardo Dato, mentre que una minoria, principalment de joves, va abandonar el partit i va prendre el nom del seu líder admirat: *mauristes*. Ben aviat es van fer notar, per la seva cridanera mobilització al carrer i per les amargues crítiques als dos partits dinàstics.⁹

El 1914, la modernització urbana i econòmica del país havia afeblit significativament les bases en què s'havia basat el règim des de 1874. Aquest, a més a més, es veia amenaçat pel creixent moviment obrer, pel regionalisme català i per la interferència castrense i reial. L'esclat de la Primera Guerra Mundial, un punt d'inflexió en la història moderna d'Europa, va aguditzar la crisi general de l'estat liberal. Espanya no va entrar en la guerra, però la guerra sí que va entrar a Espanya i el seu impacte socioeconòmic i polític va erosionar els fonaments d'un sistema polític que fins aleshores s'havia basat en gran manera en la passivitat de la majoria de la població.¹⁰

⁸ J. Connelly Ullman: *The Tragic Week*, Harvard University Press, Cambridge MA, 1968.

⁹ Pel naixement de la CNT, vegeu A. Bar: *La CNT en los años rojos, 1910-1926*, Akal, Madrid, 1981, pp. 176-207. Per la nova estratègia Socialista, vegeu S. Juliá: *Los Socialistas en la política española, 1879-1982*, Taurus, Madrid, 1997, pp. 67-69; i Fundación Pablo Iglesias (FPI): Archivo Francisco Núñez Tomás, pp. 137-138. Vegeu, per la caiguda de Maura i el cisma del Partit Conservador AAM, lligall 177, carp. 1, notes de Maura (31 de desembre de 1912), llig. 19, Cierva a Maura (25 de juny i 26 d'octubre de 1913), llig. 34, Dato a Maura (12 de juliol, 7 d'agost i 19 d'octubre de 1913). Biblioteca de la Real Academia de la Historia (BRAH), Archivo Eduardo Dato (AED), Maura a Dato (23 d'octubre de 1913). Vegeu també G. Maura i M. Fernández Almagro: *Por qué cayó Alfonso XIII*, Ambos Mundos, Madrid, 1948, pp. 155-156, 258-264; M. Fernández Almagro: *Historia del Reinado de Alfonso XIII*, Montaner & Simón, Barcelona, 1977, pp. 191-193; i M. J. González Hernández: *Ciudadanía y acción: El conservadurismo maurista, 1907-1923*, Siglo XXI, Madrid, 1990, pp. 39-40.

¹⁰ F. J. Romero Salvadó: *España, 1914-18. Entre la guerra y la revolución*, Crítica, Barcelona, 2002, p. ix.

A causa de la sobtada explosió dels preus i del volum de comerç, Espanya havia experimentat des de 1915 una era de prosperitat i beneficis fabulosos.¹¹ Tanmateix, mentre les classes propietàries i els especuladors acumulaven riqueses insòlites, la majoria de la població va patir un empitjorament vertiginós del seu nivell de vida a causa de la inflació galopant, l'acaparament i l'escassetat de productes de primera necessitat i la revolució demogràfica produïda per l'emigració des de les deprimides comarques rurals cap a les ciutats a la recerca de feina. Davant els nous esdeveniments, els regionalistes catalans, el moviment obrer i els militars van començar a organitzar-se obertament contra el règim.

Els industrials catalans no van poder ocultar el disgust davant la incapacitat del govern conservador d'Eduardo Dato d'introduir nova legislació econòmica. L'enuig va ser majúscul quan les seves peticions de concedir l'estatus de port franc a Barcelona foren ignorades i fou atorgat a Cadis.¹² La tornada al poder dels liberals, el partit dinàstic tradicionalment més associat amb el centralisme espanyolista, va empitjorar la ja deteriorada situació. El catalanisme polític va reaccionar dràsticament davant l'establiment per part del ministre de Governació, Santiago Alba, d'una àmplia coalició electoral a Catalunya que incloïa republicans (Pacte de la Castellana), l'objectiu de la qual era clarament enderrocar la Lliga.¹³

El partit catalanista va obtenir en les eleccions generals d'abril de 1916 un gran triomf a Barcelona i va mantenir el seu vot a la resta de Catalunya lluint sota el lema «Per Catalunya i l'Espanya Gran». Lluny del separatisme, la Lliga Regionalista ofería la idea d'una *Espanya Catalana*, segons la qual Catalunya brindava a una Espanya agrícola i retardada el seu model per a la creació d'una economia capitalista moderna.¹⁴ Tanmateix, una vegada obert el parlament, la Lliga va sorprendre les classes governants quan va introduir en el debat, per primera vegada, la qüestió de l'autonomia. De fet, l'autèntic objectiu del partit catalanista no era el de consolidar la seva hegemonia en una Catalunya autònoma, sinó el de ser al centre del poder polític, i per aconseguir-ho calia destruir el torn pacífic.¹⁵ En aquesta tasca, la Lliga va trobar un aliat inesperat en Santiago

¹¹ I. Bernís: *Consecuencias económicas de la guerra*, Estanislao Maestre, Madrid, 1923, pp. 95-96.

¹² J. Pabón: *Cambó, 1876-1947*, Alpha, Barcelona, 1999, pp. 347-349.

¹³ BRAH, Archivo Santiago Alba (ASA), llig. 9/8081, 8/105-4, Lerroux a Alba (22 i 24 de desembre de 1915). Vegeu també J. M. Marín Arce: *Santiago Alba y la crisis de la Restauración, 1913-30*, UNED, Madrid, 1990, pp. 35-36. La reacció de la Lliga es pot veure a Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Archivo Enric Prat de la Ribas (AEPR), abril de 1916; i *La Veu de Catalunya*, 7 d'abril de 1916.

¹⁴ M. Ferrer: *De la Fundació de la Lliga Regionalista a la Primera Guerra Mundial, 1901-18*, Dalmau, Barcelona, 1977, pp. 35-41; Pabón: *Cambó*, cit., pp. 361-363. La Lliga hi va obtenir 13 diputats, un més que en les eleccions prèvies dos anys abans. Vegeu A. Balcells, J. B. Cullá i C. Mir: *Les eleccions generals a Catalunya, 1901-23*, Estudis Electorals, Barcelona, 1982, p. 234.

¹⁵ F. Cambó: «El problema català» (7-8, 15 de juny, 1, 8 de juliol de 1916), *Discursos parlamentaris, 1907-35*, Alpha, Barcelona, 1991, pp. 311-373. C. E. Ehrlich: «Per Catalunya i l'Espanya Gran: Catalan Regionalism on the Offensive, 1911-19», *European History Quarterly*, 28, 2 (abril de 1998), p. 190; Romero Salvadó: *España, 1914-18...*, cit., pp. 53-56.

Alba, ara a càrrec del Ministeri d'Hisenda, que va intentar introduir un pla de reconstrucció nacional molt ambiciós que s'havia de finançar per mitjà d'un impost sobre els beneficis extraordinaris de guerra aconseguits per la indústria i el comerç, però ignorava l'agricultura.¹⁶ Tant la indústria catalana com els polítics de la Lliga es van erigir al centre d'una mobilització nacional contra la legislació proposada per Alba. A les Corts, enveges i picabaralles tan habituals dins els partits dinàstics van facilitar l'ofensiva contra el ministre.¹⁷ Al final de 1916, el Partit Liberal es trobava dividit i Alba no sols havia vist com els seus plans econòmics s'enfonsaven davant els seus ulls, sinó que fins i tot havia errat en l'aprovació del pressupost anual.¹⁸

Al mateix temps, l'enorme discrepància entre la precària situació del proletariat i l'extravagant estil de vida de l'enriquida burgesia van portar el conflicte social a uns graus alarmants. Motins de subsistències, assalts a comerços i forns, aldarulls en els mercats i vagues van començar a convertir-se en espectacles habituals a moltes ciutats. La misèria social va arribar a ser tan greu que, sota pressió dels seus militants, la socialista Unió General de Treballadors (UGT) i l'anarcosindicalista CNT van signar el juliol de 1916 un pacte històric.¹⁹ Com que els socialistes estaven més consolidats en l'àmbit nacional —la CNT tenia aleshores uns 30.000 afiliats principalment a Catalunya, mentre que la UGT en tenia més de 100.000 i més ben distribuïts per tot l'Estat— van imposar una estratègia prudent, que es basava en una campanya de mobilització popular alhora que informava i pressionava els governants perquè prenguessin mesures.²⁰ Tanmateix, el fracàs de l'Administració a l'hora de mitigar el malestar social va impulsar gradualment un proletariat unit que es plantejava actuar en contra del règim. El 27 de març de 1917, animats per la recent caiguda del tsarisme rus, els dos sindicats van signar un nou manifest en què obertament culpaven l'or-

¹⁶ El millor estudi dels projectes econòmics d'Alba és el de M. Cabrera, F. Comín i J. L. García Delgado: *Santiago Alba. Un programa de reforma econòmica del primer tercio del Siglo XX*, Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 1989.

¹⁷ Sobre la satisfacció de molts polítics dinàstics, inclòs el cap del govern, el comte Romanones, de veure com queia el prestigi d'Alba, vegeu F. Cambó: *Memorias*, Alianza, Madrid, 1987, p. 240; i Cabrera *et al.*: *Santiago Alba*, cit., p. 129.

¹⁸ BRAH, Archivo Natalio Rivas (ANR), llig. 11-8903 (13-14 de desembre de 1916).

¹⁹ Les pressions de militants socialistes en cerca de la unitat sindical es poden veure a FPI, Archivo Amaro del Rosal, *Actas del Comité Ejecutivo de la UGT, 1916-1918* (AARD-IX, 20 i 27 de gener, 10 de febrer i 9 de març de 1916). En aquest sentit, va ser clau l'aprovació en el XII Congrés de la UGT celebrat a Madrid (17-24 de maig de 1916) d'una resolució de la delegació asturiana a favor de la unitat sindical. Irònicament, els delegats asturians —Manuel Llana i Isidoro Acevedo— estaven en contra d'aquesta resolució passada pels miners de la seva regió i estaven segurs que no s'aprovaria: FPI, Archivo Andrés Saborit Colomer (1915-17), pp. 1963-1964. Pel cas de la CNT vegeu A. Barrios Alonso: *Anarquismo y Anarcosindicalismo en Asturias, 1890-1936*, Siglo XXI, Madrid, 1988, p. 140; i M. Buenacasa: *El movimiento obrero español, 1886-1926*, Júcar, Madrid, 1977, p. 122. Hi ha una invitació de la CNT a la UGT a col·laborar-hi en AARD-IX (11 de maig de 1916).

²⁰ Els socialistes van haver de frenar sovint iniciatives més radicals dels cenetistes, defensades pel seu secretari general, Francisco Jordán. Vegeu, per exemple, AARD-IX (16 i 19 de novembre de 1916).

dre polític vigent, que emparava l'angoixa social, i amenaçaven d'enderrocar-lo en un moment oportú per mitjà d'una vaga general indefinida.²¹

Durant aquests anys, les forces armades van experimentar un període d'ansietat creixent a causa de la minva del poder adquisitiu dels seus sous per la inflació i de la por de veure's arrossegats a la guerra que estava devastant el continent. El malestar i la incertesa castrense van assolir límits alarmants el 1915, per la introducció d'un decret de reforma militar que intentava reduir el cos d'oficials per mitjà de proves d'aptitud tant físiques com intel·lectuals. L'objectiu era poder invertir el capital estalviat per la disminució del nombre de soldats i adquirir nou material bèl·lic.²² Des del final de 1916, oficials fins al grau de coronel van començar a formar Juntas Militars de Defensa, un tipus de sindicat militar que protegia els interessos corporatius de l'exèrcit (millors condicions, augment de sous, i manteniment estricte de l'escala tancada o rebuig d'ascensos que no responguessin a una estricta antiguitat).²³

NEUTRALITATS QUE MATEN

La mobilització de la classe obrera, els oficials de l'exèrcit i els regionalistes catalans representava una tempesta que planava perillosament sobre el règim. Al mateix temps, a mesura que la guerra progressava, la qüestió de la neutralitat espanyola en el conflicte va començar a polaritzar el país en un debat tan intens que pràcticament va adquirir la qualitat d'una guerra civil dialèctica. El conflicte europeu es percebia com un xoc ideològic en què cadascun dels bàndols combatents simbolitzava certs valors transcendents. Per bé que amb notables excepcions, els terratinents, l'Església, l'exèrcit i la cort²⁴ s'identificaven amb la idea d'ordre social jeràrquic, monarquia i tradició que encarnaven els imperis centrals. Al contrari, els regionalistes catalans, els republicans, els socialistes i els intel·lectuals eren partidaris dels aliats i confiaven que la seva victòria representés el progrés de la causa de la democràcia a Europa.²⁵

La polarització al voltant del tema de la neutralitat va augmentar considerablement amb el retorn d'un govern liberal el desembre de 1915. El nou president del consell de ministres, el comte de Romanones, havia commocionat les

²¹ *El Socialista* (28 de març de 1917).

²² El decret de reforma militar proposat en primer lloc pel ministre de la Guerra, general Ramón Echagüe, es troba a l'Archivo del Palacio Real (APR), sec. 15.614, exp. 6 (9 de novembre de 1915).

²³ Boyd: *Praetorian*, cit., pp. 51-61; B. Márquez i J. M. Capó: *Las juntas militares de defensa*, Porvenir, La Havana, 1923, p. 24.

²⁴ La reina Victòria Eugènia, anglesa de naixement i casada amb Alfons des de 1906 era, és clar, una excepció en el baluard germanòfil que era la cort.

²⁵ G. Meaker: «A Civil War of Words», dins H. A. Schmitt (ed.): *Neutral Europe between War and Revolution, 1917-1923*, University of Virginia Press, Charlottesville, 1988, pp. 1-2, 6-7. Romero Salvadó: *España, 1914-18...*, cit., pp. 11-20.

elits governants a l'agost de 1914 amb la publicació d'un article molt polèmic, titulat «Neutralidades que matan», que clarament advocava per un acostament d'Espanya al camp dels aliats.²⁶ Una vegada en el poder, Romanones hi va haver de fer front a la situació creada per l'actitud bel·ligerant i activa d'Alemanya. Efectivament, l'Imperi alemany, d'una banda, seduïa els seus partidaris espanyols amb promeses de guanys territorials i un paper important en l'Europa de la postguerra a canvi del manteniment d'una neutralitat estricta.²⁷ No obstant això, al mateix temps convertia Espanya en un mer teatre d'operacions bèl·liques, amb les seves accions —creació d'una xarxa activa i eficient d'espionatge, atacs dels seus submarins contra la flota mercant espanyola, infiltració de grups anarquistes per crear aldarulls a les empreses que exportaven als aliats i suport actiu a la rebel·lió al Marroc francès des del protectorat espanyol.²⁸

Després d'una campanya submarina mortífera que havia destruït el trenta per cent de la flota mercant, i seguint l'exemple dels Estats Units, l'abril de 1917 Romanones va intentar negociar amb els aliats i trencar relacions diplomàtiques amb Alemanya.²⁹ Aquesta iniciativa mai no va arribar a cristal·litzar-se perquè el rei Alfons va forçar la caiguda del govern i el va reemplaçar per un ministeri presidit per un rival de Romanones, el marquès d'Alhucemas, cosa que va produir una divisió profunda en el Partit Liberal.³⁰ Irònicament, el rei havia afavorit la causa aliada al principi de la contesa, però la identificació dels enemics de la monarquia amb l'*Entente*, les promeses territorials alemanyes i l'eficiència de la maquina militar prussiana van començar a fer-hi efecte. Finalment, seria la Revolució Russa, l'abandó del tsar i el reconeixement del nou govern provisional rus per part dels aliats el que situà fermament Alfons en el camp germanòfil.³¹

²⁶ *El Diario Universal* (19 d'agost de 1914). Vegeu també Conde de Romanones: *Notas de una vida, 1912-1931*, Marcial Pons, Madrid, 1999, p. 379.

²⁷ Per les promeses territorials alemanyes (Gibraltar, Tànger, Portugal i en alguns casos fins i tot trossos de l'imperi colonial francès a l'Àfrica del Nord) vegeu National Archives: *Foreign Office's Papers* (FO) 371-2761/31988 (17 de març de 1916). Vegeu també Romanones: *Notas de una vida*, cit., pp. 385-386; i R. M. Carden: *German Policy towards Neutral Spain, 1914-18*, Garland, Nova York, 1987, pp. 92-99.

²⁸ Vegeu un resum de les activitats subversives alemanyes a BRAH, Archivo Conde de Romanones (AR), llig. 63, exp. 46 (abril de 1917); i FO 371-3375/118036, Informe del cònsol britànic a Barcelona (5 de juliol de 1918); 371-3372/118836, Informe del Servei d'Intel·ligència (6 de juliol de 1918).

²⁹ En les negociacions amb els aliats, a part d'ajut econòmic i militar, es demanaven concessions territorials que incloïen Gibraltar, Tànger i més control sobre Portugal. Vegeu AR, II IA, León y Castillo a Romanones (10 de febrer de 1917); i Romanones a León y Castillo (14 d'abril de 1917); National Archives, *Cabinet Papers*, 23/2 i 24/7, GT.198, War Cabinet (8 i 11 de març de 1917); i FO 371-3035/75548 i 76696, Vaughan (secretari de l'Ambaixada Britànica) a Balfour (12-13 d'abril de 1917).

³⁰ L'escissió liberal es va materialitzar el juliol de 1917. Vegeu F. Soldevilla: *El año político de 1917*, Julio Cosano, Madrid, 1918, pp. 270-279, 288-299.

³¹ La postura inicial proaliada del monarca espanyol es pot veure a J. Pando: *Un rey para la esperanza: la España humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra*, Temas de Hoy, Madrid, 2002, pp. 101-115; i a despatxos de la diplomàcia britànica com FO 371-2105/44855 i 49204, Hardinge a Grey

L'ESTIU CALENT DE 1917

El maig de 1917, una nova usurpació per part del rei de les competències del govern va tenir conseqüències dramàtiques. Havia establert un paral·lelisme (que de fet no existia) entre l'oficialitat tsarista i les protestes dels militars espanyols i, aterrit pels esdeveniments de Rússia, Alfons XIII va ordenar al seu govern la dissolució de les Junes Militars.³² Aviat es va comprovar com de funesta havia estat aquesta iniciativa, ja que la insubordinació dels oficials el juny de 1917³³ no sols va provocar la caiguda del govern sinó que també va iniciar el drama revolucionari de 1917: un procés tragicòmic en tres actes i amb un epíleg enverinat que no podia allunyar-se més de la descripció de Lenin de la revolució com un art.³⁴ Efectivament, els successos revolucionaris espanyols de 1917 no sols estaven mancats tant de l'impacte decisiu de la insurrecció popular russa de març com de l'eficiència clínica del cop bolxevic de novembre sinó que, a més a més, van constituir un revés fatal per a tota esperança de renovació política.

Els virulents editorials que emanaven de *La Correspondencia Militar*, l'òrgan de premsa de les Junes, acusant l'oligarquia governant d'haver portat el país al seu moment actual de declivi moral i ruïna econòmica van comportar, de retruc, que els enemics del règim s'animessin.³⁵ Els regionalistes catalans, hàbilment dirigits pel seu cap Francesc Cambó, van sorgir enmig de la confusió de juny de 1917 com la força dirigent al camp de l'oposició. Un partit socialment conservador, la Lliga, no pretenia l'assalt a la Bastilla, sinó aconseguir pacíficament una revolució política per impedir la convulsió social molt més profunda que podia provocar el manteniment en aquell moment d'un règim desacreditat i impopular.³⁶ Republicans i socialistes, contraris majoritàriament a aventures revolucionàries, aviat van donar suport a la iniciativa de la Lliga d'atendre una assemblea de parlamentaris a Barcelona el 19 de juliol.

Els dos primers actes del drama revolucionari de 1917 van atorgar a Antonio Maura una posició estel·lar. Òrfenes de contactes polítics, les Junes van cercar

(31 d'agost i 14 de setembre de 1914). Pel seu canvi radical a favor d'Alemanya, vegeu Romanones: *Notas de una vida*, cit., pp. 384-385; i FO 371-3033/96587, despatx de l'agregat militar Jocelyn Grant (5 de maig de 1917).

³² La preocupació real es pot veure a FO 185-1344/268, Hardinge a Balfour (19 de maig de 1917).

³³ L'1 de juny, els oficials donaren un ultimàtum de 12 hores al govern per alliberar els líders de la Junta empresonats a Barcelona i oferir garanties que no hi hauria futures represàlies. La qüestió era seriosa: les Junes Regionals havien rebut instruccions de la central a Barcelona de prendre possessió, per la força si calia, dels governs militars i els quaters generals de l'exèrcit a les 3 de la tarda de l'endemà. Vegeu Márquez i Capó: *Las juntas militares de defensa*, cit., pp. 35-37.

³⁴ V. I. Lenin: «Marxism and Insurrection», dins *Lenin's Selected Works*, Lawrence and Wishart, Londres, 1971, p. 357.

³⁵ *La Correspondencia Militar* (14-15 de juny de 1917).

³⁶ J. A. Lacomba: *La crisis española de 1917*, Ciencia Nueva, Màlaga, 1970, pp. 167, 201. Cambó va arribar a dir que «ateses les circumstàncies del país, el més conservador és ser revolucionari». Vegeu M. Burgos y Mazo: *Páginas históricas de 1917*, Madrid, Núñez Samper, 1918, pp. 108-110.

el consell i lideratge del veterà estadista conservador. El maurista català Gustau Peyrà es va apropiari del paper d'intermediari amb uns oficials que «ni rebels ni contraris a la corona, simplement menyspreaven tant l'oligarquia governant com els mauristes» i volien que Maura reclamés el poder amb el seu suport.³⁷ Al seu torn, d'altres mauristes destacats, com l'antic governador civil de Barcelona, Àngel Ossorio, volien participar en l'assemblea organitzada per la Lliga, que per ells era semblant a la revolució des de dalt predicada per Maura. El mateix Cambó, conscient que sense el concurs dels mauristes l'assemblea podia fàcilment ser presentada com un projecte cuinat entre separatistes i revolucionaris, i per tant incapaç de guanyar simpaties als quarters, va exhortar encaridament el conservador veterà a unir forces per renovar l'ordre polític.³⁸

Segons Gabriel Maura, molts mauristes haurien seguit el seu pare fins i tot contra la corona en aquell moment: després de la sobtada caiguda del ministeri d'Alhucemas el 9 de juny, el rei havia ignorat Maura i havia continuat amb el torn lliurant el poder a Dato.³⁹ Tanmateix, malgrat la seva crítica mordaç del sistema governant, Maura era decididament contrari a recolzar cap iniciativa anticonstitucional. Consegüentment, va qualificar les Junes de «engendro monstruoso de rancia depravación» i fins i tot va refusar de rebre un missatge de la Junta de Barcelona i el deixà al carrer quan plovia a bots i barrals.⁴⁰ Així mateix, malgrat les seves relacions cordials amb Cambó, Maura va rebutjar terminantment donar suport a l'assemblea, la qual, des del seu punt de vista, podia posar en perill la monarquia.⁴¹

La passivitat de Maura per un costat va contribuir a liquidar el potencial renovador del maurisme, mentre que per l'altre va ajudar el rei i el govern a recuperar la iniciativa. Alfons ràpidament va canviar de postura i va començar a lloar en públic el patriotisme de les Junes. Simultàniament, i sense donar comptes necessàriament als seus ministres, va establir contactes amb regionalistes catalans i fins i tot republicans.⁴² Mentrestant, el govern recorria a qualsevol mitjà per arruïnar els plans de l'assemblea: des d'intentar guanyar-se els oficials fins i tot amb promeses, fetes per mitjà del governador civil de Barcelona (Leopoldo Matos), de satisfer totes les demandes de les Junes (inclosa la de retirar del servei actiu

³⁷ AAM, llig. 402, carp. 22, Peyrà a Maura (20 de juny de 1917) i llig. 389, carp. 10, Peyrà a Maura (25 i 28 de juny 1917).

³⁸ AAM, llig. 362, carp. 2, Miguel a Antonio Maura (24 de juny de 1917) i Gabriel a Antonio Maura (26 de juny, 3, 8, 13 i 14 de juliol de 1917); llig. 80, Ossorio a Maura (9 de juliol de 1917); llig. 19, Cambó a Gabriel Maura (10 de juliol de 1917).

³⁹ Maura i Fernández Almagro: *Por qué cayó Alfonso XIII*, cit., p. 302.

⁴⁰ *Ibidem*, Antonio a Gabriel Maura (30 de juny de 1917), pp. 488-489.

⁴¹ *Ibidem*, Antonio a Gabriel Maura (6 de juliol de 1917) pp. 489-490.

⁴² Per la posició del rei amb les Junes, vegeu APR, sec. 15.621, exp. 15. Pels contactes amb republicans, vegeu l'encontre amb Gumersindo de Azcárate a CAB 24/ 21, GT 1511 (25 de juliol de 1917) i APR, sec. 15.621, exp. 7. Pels regionalistes, vegeu J. M. Nadal: *Memòries*, Aedos, Barcelona, 1965, 2a ed., pp. 269-270; i Márquez i Capó: *Las juntas militares de defensa*, cit., pp. 48-50.

aquells generals que fossin vetats pels oficials) fins a utilitzar agents provocadors per espantar les classes mitjanes catalanes amb la distribució de propaganda alarmista que suposadament provenia del camp parlamentari.⁴³

L'Assemblea del 19 de juliol de 1917 va tenir matisos històrics però també, com va comentar el diari maurista *La Acción*, no va mancar de moments històrics.⁴⁴ La ciutat estava ocupada per tropes, i el dia va començar amb l'espectacle dels parlamentaris escapant en taxis dels policies que els vigilaven per reunir-se més tard a dinar al Casino del parc, on s'havia llogat el restaurant amb el pretext d'un casament. Finalment, 55 diputats i 13 senadors es van concentrar al Palau del Governador del parc de la Ciutadella. Poc després van ser descoberts per les autoritats i dissolts pel governador Matos, que els va arrestar simbòlicament posant-hi la seva mà a l'espatlla de cadascun dels parlamentaris. Però l'Assemblea, abans de ser dispersada, va tenir temps per aprovar resolucions de gran abast: van reclamar la creació d'unes Corts Constituents elegides en uns comicis presidits per un govern que representés la voluntat nacional. S'hi van crear tres comissions per estudiar respectivament la reforma constitucional i l'autonomia municipal; la defensa nacional, l'ensenyament i l'administració de justícia, i els urgents problemes econòmics i socials.⁴⁵

Coincidint amb l'Assemblea de Barcelona, a València va esclatar una violenta vaga ferroviària,⁴⁶ que va ser utilitzada pel govern de Dato per fer una aposta temerària: prendre una posició descaradament partidista en la disputa per obligar el moviment obrer a posar en marxa la seva vaga general indefinida, cosa que causaria el pànic entre les classes mitjanes i obligaria l'exèrcit a abandonar la seva posició crítica i a reprimir els disturbis. Així, el govern esperava poder reclamar el paper de salvador de la nació i defensor de l'ordre social.⁴⁷

Cegats per l'eufòria, els socialistes van abandonar la seva prudència habitual. Sota la pressió dels seus socis de la CNT, les executives del PSOE i de la UGT van acordar transformar el conflicte del transport en una vaga general de caràcter revolucionari. Amb l'establiment d'un paral·lelisme, en una anàlisi de la situació força deficient, entre les Juntas i l'Assemblea i la postura de la burgesia i l'exèr-

⁴³ Per les concessions a les Juntas, vegeu AED, llig. Juntas y Movimiento revolucionario de 1917. Per la campanya de desinformació a Barcelona, vegeu M. Bajatierra: *Desde las barricadas: Una semana de revolución en España. Las jornadas de Madrid en Agosto de 1917*, N. P., Madrid, 1918, pp. 20, 34-35; i J. Buxadé: *España en crisis. La bullanga misteriosa de 1917*, Bauzá, Barcelona, 1917, pp. 148-160.

⁴⁴ *La Acción* (19 de juliol de 1917).

⁴⁵ Lacomba: *La crisis española de 1917*, cit., pp. 200-204.

⁴⁶ Els orígens d'aquest episodi són molt polèmics i inclouen rumors sobre la possible actuació d'agents provocadors en l'esclat de la disputa. Tanmateix, dos socialistes, Manuel Cordero (*Los Socialistas y la revolución*, Torrent, Madrid, 1932, pp. 30-33) i Andrés Saborit (*La huelga de agosto de 1917*, Pablo Iglesias, Mèxic, 1967, p. 67) van acusar la imprudència de certs republicans valencians, com el vehement Fèlix Azzati.

⁴⁷ L'actuació maquiavèlica del govern es pot comprovar a AHN, llig. 42 A, exp. 1, instruccions del ministre de la Governació (8-12 d'agost de 1917).

cit imperial que havien abandonat el tsar, es convencien que la versió espanyola de la Revolució Russa de març estava a punt de triomfar.⁴⁸ De fet, mentre els bolxevics, conscients que el moment oportú per prendre el poder encara no hi havia arribat, van frenar les masses el juliol de 1917, els socialistes espanyols un mes després es deixaven portar pel seu optimisme. El partit de Lenin va reparèixer enfortit tres mesos més tard. En canvi, el proletariat espanyol va pagar molt cares la inexperiència revolucionària i la imprudència dels seus dirigents. Tota esperança que els militars no defensarien el règim aviat es va esvaïr. A diferència del cas rus, les tropes espanyoles no es trobaven desmoralitzades després d'anys d'amargues derrotes i, per tant, van obeir les ordres dels seus oficials, els quals sembla que van oblidar aviat la seva retòrica reformista dels mesos precedents. Promeses de millores salarials junt amb rumors alimentats pel govern que l'or estranger estava finançant la revolta van ajudar a dissipar els últims dubtes. Així, els oficials van concloure que era millor metrallar els obrers a Espanya que anar a cavar trinxeres a França. La revolució fou reprimida amb una violència inusitada en menys d'una setmana, amb l'excepció d'Astúries.⁴⁹

El drama revolucionari espanyol de 1917 va concloure amb un epíleg revelador. En realitat, llançant els militars contra els obrers, Dato havia segellat el destí de la seva administració i havia contribuït a afeblir enormement l'ordre liberal. L'exèrcit havia aturat la revolució però, qui aturaria ara l'exèrcit?⁵⁰

En efecte, la victòria governamental va durar poc. Després de la repressió d'agost, la tan temuda connivència entre el proletariat, l'Assemblea i els oficials va començar a cristal·litzar encara que només en l'aspecte negatiu de menyspreu mutu per un govern que —tots hi estaven d'acord— havia provocat la vaga general.⁵¹ La indignació dels militars, ja furiosos perquè havien estat manipulats, va augmentar en primer lloc per veure que Dato negava qualsevol responsabilitat en la repressió de la vaga i després perquè van interceptar un missatge del ministre de Governació, José Sánchez Guerra, on aconsellava als governadors civils d'esbrinar els noms i les idees polítiques dels dirigents de les Juntes per a quan arribés el moment de reprimir-les.⁵² «Les baionetes parlaren» finalment

⁴⁸ Per l'optimisme dels socialistes, vegeu F. Largo Caballero: *Mis recuerdos: Carta a un amigo*, Ediciones Unidas, Mèxic, 1976, pp. 51-52; J. J. Morato: *Pablo Iglesias*, Ariel, Barcelona, 2000, pp. 202-203; i Saborit: *La huelga de agosto de 1917*, cit., pp. 68-69.

⁴⁹ Lacomba: *La crisis española de 1917*, cit., pp. 260-274; Buxadé: *España en crisis*, cit., pp. 251-296; Soldevilla: *Año 1917*, pp. 370-398; i Romero Salvadó: *España, 1914-18...*, cit., pp. 150-156. Pels rumors de l'or estranger, vegeu FO 185-1346/433 i 371-3034/175803, Hardinge a Balfour (24 i 31 d'agost de 1917).

⁵⁰ Romero Salvadó: *España, 1914-18...*, cit., p. 159.

⁵¹ Julián Besteiro, en el seu paper de portaveu del comitè de vaga, va utilitzar el seu parer per acusar el Ministeri Dato d'haver provocat la vaga general. Vegeu *La condena del comité de huelga* (N. P., Madrid, 1918). Les mateixes conclusions van ser expressades pel cap de les Juntes, coronel Márquez, a *La Correspondencia Militar* (20 d'octubre de 1917) i per Cambó a *La Veu de Catalunya* (24-25 d'octubre de 1917).

⁵² Márquez i Capó: *Las juntas militares de defensa*, cit., p. 68.

el 26 d'octubre.⁵³ L'exercit va fer arribar al rei un missatge, aprovat per tots els cossos, on demanava el cessament del Ministeri de Dato. A canvi, els oficials garantien la dissolució (forçada, si esqueia) del nou parlament si es mostrava contrari a la dinastia.⁵⁴

L'intervencionisme reial i pretorià, al llarg de 1917, va assestar un cop molt dur als fonaments constitucionals del règim. Amb els dos partits dinàstics exclosos del poder i dividits en faccions, el torn pacífic arribava a la fi. El buit polític va durar vuit dies, fins que finalment es va formar un govern de concentració monàrquica presidit pel marquès d'Alhucemas. La gran novetat és que la Lliga ara formava part de l'oligarquia governant. Cambó havia temut convertir-se en el Kerensky espanyol quan, en realitat, no hi havia ningú al país que hi pogués exercir el paper de Lenin.⁵⁵

MONARQUIA? REPÚBLICA? CATALUNYA!

L'impacte del model soviètic, l'escassetat de productes bàsics i la inflació galopant van incrementar l'agitació social, els motins de subsistències i les vagues laborals. Espanya es va veure embolicada en l'onada revolucionària que va sotragar Europa després del triomf bolxevic a Rússia i que va guanyar força després de l'armistici de novembre de 1918. La combinació letal d'un proletariat radicalitzat, un moviment nacionalista amb amplis suports a les classes mitjanes, una patronal intransigent i un cos d'oficials bel·ligerant van contribuir a transformar Barcelona, la metròpoli industrial més important d'Espanya, en l'epicentre del conflicte social.

Frustrats per la seva experiència d'un any en governs centrals, els regionalistes catalans van retrocedir en la seva estratègia minimalista. Si no podien treballar per una Espanya gran, lluitarien per una Catalunya autònoma.⁵⁶ Al principi, els dirigents de la Lliga eren optimistes i pensaven que l'autonomia es podia aconseguir amb relativa facilitat. La victòria dels aliats, acompanyada pel suport del president nord-americà Woodrow Wilson a l'autodeterminació de les nacions petites, semblava confirmar les seves esperances. Ara la Lliga comptava amb el suport dels partits de l'esquerra espanyola, i, a més, la seva recent participació en governs de Madrid havia consolidat llaços amb importants dirigents monàrquics, com el comte de Romanones (cap de govern des de desembre de 1918).

⁵³ Expressió emprada per Peyrà en una carta a Maura (26 d'octubre de 1917), a Maura i Fernández Almagro: *Por qué cayó Alfonso XIII*, cit., p. 507.

⁵⁴ Márquez i Capó: *Las juntas militares de defensa*, cit., pp. 216-23.

⁵⁵ Romero Salvadó: *España, 1914-18...*, cit, p. 176.

⁵⁶ La concentració monàrquica presidida per Alhucemas comptava amb dos ministres catalanistes. El març de 1918, Cambó formà part del govern nacional dirigit per Maura, que finalment queia el novembre a causa de rivalitats i intrigues dels polítics dinàstics.

Fins i tot el rei Alfons havia confiat a Cambó que a títol personal recolzava les aspiracions catalanes.⁵⁷

Tanmateix, les esperances de la Lliga aviat es van veure truncades. Romanones, a diferència de 1916, va demostrar certa simpatia per l'autonomia catalana i va manar a les autoritats a Barcelona que s'abstinguessin de prendre mesures repressives.⁵⁸ Però, enfrontada amb una majoria hostil al parlament, la Lliga va acabar abandonant radicalment la cambra de diputats, de manera que deixava el control de l'agenda política als seus aliats de l'esquerra espanyola.⁵⁹ De tornada a Barcelona amb els ànims exasperats, el 16 de desembre de 1918 Cambó, en un discurs al Teatro del Bosque, va proferir la famosa frase: «I quan ens demanin: monarquia?, república?, tots contestarem: Catalunya!»⁶⁰

Cap a la fi de 1918, els xocs entre autonomistes i centralistes van començar a convertir-se en esdeveniments quotidians als carrers de Barcelona. Al mateix temps, la paciència dels militars arribava als límits. Era un secret a crits que oficials de la guarnició local, vestits de paisà, participaven en els disturbis, i que els seus caps, incloent el capità general Joaquín Milans del Bosch, compartien els sentiments dels seus subordinats. Davant els missatges apocalíptics del capità general, finalment, el 16 de gener de 1919, el govern va accedir a suspendre les garanties constitucionals.⁶¹ L'ofensiva catalanista es va poder donar efectivament per acabada el febrer de 1919 i no a causa de la intervenció del govern o dels militars. A Barcelona, més que a cap altre punt d'Espanya, l'efervescència revolucionària estava fermentant. L'hora de la CNT havia arribat.

L'HORA DE LA CNT

Una de les grans paradoxes produïdes per la revolució bolxevic és que va iniciar una era sense precedents de derrotes brutals de la classe obrera.⁶² En efecte, en compte de triomfs revolucionaris, l'agitació social de la postguerra va revelar, en primer lloc, les profundes divisions del proletariat i la seva falta d'una agenda política clara (objectius ideològics ambigus i certs gols laborals), i va pro-

⁵⁷ L'optimisme català es pot veure a ANC, Arxiu de Lluís Durán i Ventosa, Ventosa a Durán (27 d'octubre de 1918); Cambó (*Memorias*, cit., p. 289) confirma el suport verbal del rei, però també suggereix com era de volàtil i poc fiable la seva actitud.

⁵⁸ AR, llig. 10, exp. 6 (desembre de 1918).

⁵⁹ Cambó: *Discursos*, «Per l'Estatut d'Autonomia» (10 i 12 de desembre de 1918), pp. 588-598; i *Memorias*, pp. 292-293.

⁶⁰ *La Veu de Catalunya* (17 de desembre de 1918).

⁶¹ Pels incidents més importants (desembre de 1918 – gener de 1919), vegeu AR, llig. 28, exp. 74, núm. 3. Per la postura dels oficials, vegeu AR, llig. 20, exp. 18; AAM, llig. 67, carp. 43, Milans a Maura (15 de gener de 1919); i AED, Milans a Dato (30 de gener de 1919).

⁶² H. Graham i P. Preston: «The Popular Front and the Struggle against Fascism», dins *The Popular Front in Europe*, Macmillan, Londres, 1987, p. 1.

duir entre les classes mitjanes un clima d'incertesa i por que va facilitar el camí a una reacció política violenta. Espanya no fou diferent.

L'expansió de la CNT va tenir lloc en un ambient dominat per l'amargura social produïda pel contrast dràstic entre el fastuós nivell de vida assolit durant la guerra pels homes de la indústria catalana i el malestar d'un proletariat que, a més, ara augmentava ràpidament a causa de l'allau d'immigrants, en bona part ja radicalitzats per les seves experiències al camp andalús.⁶³ Unes condicions laborals pèssimes i uns sous devaluats per la inflació van contribuir decisivament al procés de creació d'identitat de consciència de classe.⁶⁴

Mentre que els socialistes, traumatitzats per la repressió de 1917, van tornar a la seva habitual posició prudent i moderada, els anarcosindicalistes van aprofitar aquest moment de polarització social per incrementar la seva popularitat i consolidar la seva influència. Al mateix temps que els seus comitès de barri connectaven amb la freqüent mobilització espontània del carrer i les protestes de subsistències, una nova generació d'activistes, l'exponent més destacat de la qual era Salvador Seguí, va començar a dominar el moviment obrer català. El seu objectiu era la construcció d'una robusta organització sindical amb la qual el proletariat pogués articular les seves demandes i enfrontar-se a la patronal amb èxit. Els seus esforços van culminar al congrés celebrat a l'Ateneu Racionalista de Sants (28 de juny - 1 de juny de 1918) on es va constituir oficialment la Confederació Regional de Catalunya i es va aprovar la creació dels Sindicats Únics, que agrupaven totes les societats obreres que treballaven en un mateix ram o indústria d'una localitat i formarien part d'una federació local junt amb els altres sindicats d'altres oficis. Aquest era un pas crucial per acabar amb la fragmentació que tant havia debilitat la solidaritat dels treballadors catalans en el passat.⁶⁵

Ideològicament menys homogènia que la UGT, la CNT va continuar essent una organització on convergien diferents nuclis revolucionaris (inclosos els partidaris de la violència o grups d'acció), que tenien en comú el rebuig al centralisme, al gradualisme i a la participació en el parlamentarisme burgès que caracteritzava els socialistes. Els grups d'acció es nodrien majoritàriament de joves idealistes que es trobaren al bell mig del polvorí que era Barcelona en els anys de la guerra i van concloure que la injustícia es podia combatre amb terror. En l'ambient imperant de dislocació econòmica i ressentiment social, ells presentaven una fórmula senzilla per guanyar baralles laborals: l'atemptat personal contra els seus enemics de classe. I, de fet, quan oferien concessions, després de caure algun d'ells vícti-

⁶³ La mitjana anual d'immigració entre 1900-1910, de 3.400 persones, va augmentar en la dècada següent a uns 20.000 per any. Vegeu A. Balcells: *El sindicalisme a Barcelona, 1916-23*, Barcelona, Nova Terra, 1965, p. 11.

⁶⁴ C. Ealham: «Class and the City: Spatial Memories of Pleasure and Danger in Barcelona, 1914-23», *Oral History*, vol. 29, 1 (primavera 2001), p. 40.

⁶⁵ Confederación Regional del Trabajo: *Memoria del Congreso celebrado en Barcelona los días 28, 29, 30 de Junio y el 1 de Julio de 1918*, CRT, Barcelona, 1918, pp. 22-23, 72.

mes d'atemptats, els qui havien estat patrons recalcitrants fins aleshores semblava que corroboraven l'eficàcia del terror en la lluita de classes. A mesura que el seu prestigi creixia en certs mitjans llibertaris, els grups van començar a infiltrar-se en els sindicats i fins i tot a rebre pagaments extraordinaris pels serveis prestats. Addicionalment, coordinaven els piquets i estaven en la primera línia de la lluita contra la policia i els esquiroles.⁶⁶ A més llarg termini, les seves activitats van perjudicar notablement la causa del proletariat. Amb el país submergit en la dialèctica de les pistoles, els líders sindicals van començar a ser suplantats en la direcció del moviment llibertari pels partidaris del terror. L'escalada de violència social va desencadenar la por de la burgesia, cosa que va afavorir clarament la causa de les forces de reacció a Espanya que cercaven excuses per liquidar el règim liberal.

L'aparició sobtada de la CNT al centre de l'atenció pública fou causada, però, per la injusta resposta de les autoritats al tema de l'autonomia catalana. Els governs a Madrid s'havien vist inundats per les constants demandes dels industrials catalans perquè prengueren mesures dràstiques contra la CNT. Al principi de 1919, atrapat entre el seu desig de trobar una fórmula de compromís amb un moviment autonomista que se sabia recolzat per poderosos interessos econòmics i la necessitat d'apaivagar la indignació de l'oficialitat, Romanones va creure que hi trobava una solució suspenent les garanties constitucionals i dirigint la repressió sobretot contra els anarcosindicalistes malgrat que no tenien res a veure amb els recents avalots als carrers.⁶⁷

La resposta de la CNT arribaria aviat i no seria fàcil d'oblidar. Al principi de febrer de 1919, va esclatar una disputa laboral en el principal complex hidroelèctric que abastia Barcelona de llum i energia, la companyia Riegos y Fuerzas del Ebro, popularment coneguda com la *Canadenca* perquè la majoria del seu capital era anglocanadenc. Un conflicte originat per la reducció de jornals esdevingué un pols titànic —que va durar 44 dies— entre els industrials i els sindicats que van provar el seu immens poder en parilitzar la capital catalana. Amb motins de subsistències a Madrid i altres ciutats, insurreccions agràries al camp

⁶⁶ El pistolerisme social va sorgir, en gran manera, com una de les repercussions de la Guerra Mundial. De fet, alguns dels primers atemptats es poden connectar amb el món d'espies, pistolers i aventurers que va caracteritzar la Barcelona dels anys de guerra, quan els serveis d'intel·ligència alemanys volien obstaculitzar per tots els mitjans les exportacions industrials als aliats. Autors de l'època han indicat que el primer atemptat organitzat fou el del capatàs Lorenzo Casas (3 d'agost de 1916): J. M. Farré Moregó: *Los atentados sociales en España*, Artes Gráficas, Madrid, 1922, p. 111; i R. Rucabado: *Entorn del sindicalisme*, Políglota, Barcelona, 1925, p. 181. Vegeu també les obres d'A. Pestaña: *Lo que aprendí en la vida*, Zero, Múrcia, 1971, vol. 1, pp. 75-80 i vol. 2, pp. 64-78; i *Terrorismo en Barcelona (Memorias Inéditas)*, dins J. Tusell i G. Queipo de Llano (eds.), Planeta, Barcelona, 1979, pp. 84-96, 100. Per una anàlisi a fons del tema del terrorisme social, vegeu E. González Calleja: *El Máuser y el sufragio: Orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración, 1917-1931*, CSIC, Madrid, 1999, pp. 118-121, 227-236.

⁶⁷ AHN, llig. 42A, exp. 3, Instruccions al governador civil de Barcelona a prendre mesures contra la CNT (7 de gener de 1919). La neutralitat de la CNT en la qüestió de l'autonomia es pot veure a l'editorial «Ni con unos ni otros», de *Solidaridad Obrera* (16 de desembre de 1918).

andalús i la UGT amenaçant d'engegar una vaga de solidaritat amb la CNT, el govern va admetre la derrota: va atorgar una amnistia a tots els empresonats a causa de la vaga i va introduir la jornada laboral de vuit hores en el sector de la construcció (amb la promesa que s'estendria a tota la indústria a partir de l'1 d'octubre). Per la seva banda, la companyia va haver d'acceptar la readmissió de tots els treballadors acomiadats i l'augment de sous.⁶⁸ La CNT va entrar en una era d'expansió inusitada. A més del prestigi adquirit per la seva victòria a la Canadenca, el malestar social existent i l'optimisme revolucionari desencadenat per l'exemple soviètic, asseguraven un proletariat receptiu.

La CNT semblava trobar-se al cim del seu poder quan va celebrar el segon congrés nacional al Teatro de la Comedia, a Madrid, pel desembre de 1919.⁶⁹ La combinació d'ingenuïtat ideològica i eufòria revolucionària va conduir a la presa d'una sèrie de resolucions desconcertants. Les diferents federacions regionals hi van aprovar l'adopció de l'estructura del Sindicat Únic, però la creació de sindicats nacionals d'indústria fou rebutjada per la creença de molts anarquistes que incrementaria la burocràcia i limitaria l'autonomia de les seccions locals.⁷⁰ S'hi va donar un termini de tres mesos al proletariat espanyol (inclòs el de la UGT) per afiliar-se a la CNT. Qui no ho hagués fet, seria considerat groc.⁷¹ A pesar del seu potencial, la CNT va seguir com un conglomerat de federacions regionals sense cap tipus de disciplina col·lectiva, incapaç d'emprendre una ofensiva nacional, i barallats amb els socialistes en el moment que la repressió començava a guanyar força. Finalment, el grau de confusió ideològica no va poder ser més alt quan per primera vegada s'hi subscriuïen els principis del comunisme llibertari alhora que es lloava el bolxevisme i fins i tot es votava per l'afiliació a la Internacional Comunista que s'acabava de crear.⁷²

SI VIS PACEM PARA BELLUM

Els informes inquietants d'activitats revolucionàries a Berlín, Viena, Budapest i altres ciutats d'Europa, junt amb la recrudescència de l'agitació social tant als

⁶⁸ La vaga de la Canadenca es pot seguir a AHN, llig. 57 A; despatxos de Hardinge a FO 371-4120/29898, 29928 i 35476 (21-2 de febrer i 18 de març de 1919); i AR, llig. 20, exps. 5-6 (febrer-març de 1919). Vegeu també Balcells: *El sindicalisme a Barcelona*, cit., pp. 67-78; i F. Madrid: *Ocho meses y un día en el Gobierno Civil de Barcelona*, La Flecha, Barcelona, 1932, pp. 13-25.

⁶⁹ S'hi van congregar 450 delegats, que representaven 699.369 militants, i 56.642 membres de sindicats no afiliats. Aquesta xifra és impressionant, si considerem que la CNT tenia uns 15.000 membres el 1915 i que la UGT, en el seu XIV congrés (juny de 1920), tenia 211.312 afiliats.

⁷⁰ Confederación Nacional del Trabajo: *Memoria del Congreso celebrado en el Teatro de la Comedia de Madrid, los días 10 al 18 de Diciembre de 1919*, Portes & San José, Tolosa del Llenguadoc, 1948, pp. 261-307.

⁷¹ *Ibidem*, pp. 160-172.

⁷² *Ibidem*, pp. 345-173.

centres urbans com al camp van desencadenar una onada de por entre les classes socioeconòmiques més importants a Espanya. Part d'aquestes van començar a rebutjar un règim liberal que consideraven incapaç de fer front amb el suficient vigor a un moviment obrer radicalitzat. En canvi, l'exèrcit els inspirava confiança i els proporcionava seguretat. La ciutat de Barcelona —el principal baluard de la CNT— es va convertir també en el centre de la reacció política.

L'episodi de la Canadenca va constituir un moment culminant per a la burgesia espanyola en general i catalana en particular. El que els hi espantava no era la violència de la vaga (relativament escassa) o les seves demandes (millora de condicions laborals i sous), sinó l'enorme poder de mobilització dels sindicats, que era percebut com una cosa semblant al bolxevisme. Fomento del Trabajo Nacional (FTN), la poderosa associació de patrons dominada per la gran burgesia catalana, descrivia els recents esdeveniments com una «pel·lícula macabra» i trobava indignant la claudicació del govern a Madrid: primer deixava els patrons indefensos i després recompensava els criminals autors dels atemptats amb la jornada laboral de vuit hores (un fet que equiparaven a un «cop d'estat econòmic»).⁷³ És ara, a la primavera de 1919, quan es comença a advocar per una dictadura en alguns sectors de la premsa conservadora i quan els homes de la indústria catalana conclouen que ha arribat el moment de defensar els seus interessos corporatius. Per fer-ho, havien d'abandonar les seves diferències polítiques, fer pinya i preparar-se per a la guerra: *Si vis pacem para bellum*.⁷⁴

La Confederación Patronal Española (CPE) es va reorganitzar com un òrgan de combat per lluitar, amb paraules seves, contra «esa insaciable fiera que cifra su ambición en la destrucción i en la miseria colectiva», el Sindicat Únic.⁷⁵ La secció més important de la CPE, dirigida per patrons durs que sovint pertanyien al sector de la construcció, era la federació de Barcelona (convertida en Federación Patronal de Cataluña el juliol de 1920). Com els Sindicats Únics, la Patronal consistia en federacions locals integrades en altres de regionals; utilitzava tot tipus de pressions, inclosos boicots contra els «industrials febles» que vacil·laven a seguir la línia acordada, i promovia entre els seus membres una assegurança contra mort violenta i vagues «injustes», la confecció de llistes negres d'obriers i la participació en la creació de fons especials per finançar esquirois i locauts.⁷⁶

⁷³ Archivo del Fomento del Trabajo Nacional (AFTN): *Memoria de la Junta Directiva del Fomento del Trabajo Nacional correspondiente a 1919-1920*, Hijos de Domingo Casanova, Barcelona, 1920, pp. 19-22.

⁷⁴ AFTN: *Memoria de la Federación Patronal de Cataluña en su primer periodo activo (Patronal)*, p. 28.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 4.

⁷⁶ Arxiu del Govern Civil de Barcelona (AGCB), *Asociaciones*, núm. 366, exp. 9.722, Estatuts de la Federación Patronal de Barcelona (14 de març de 1919) i de la Federación Patronal de Cataluña (31 de juliol de 1920). AFTN: *Patronal*, pp. 6-7. Vegeu també F. del Rey: *Proprietarios y patronos: la política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración, 1914-23*, Ministerio del Trabajo y Seguridad Social, Madrid, 1992, pp. 128-131; M. Sellés i Quintana: *El Foment del Treball Nacional, 1914-1923*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000, pp. 285-290; S. Bengoechea:

La reacció que va començar la primavera de 1919 va ser tan feroç, que el futur dirigent comunista italià, Antonio Gramsci, hi va veure el precursor del feixisme.⁷⁷ Els patrons van contractar els serveis de bandes de pistolers que a més de servir com a guardaespalles s'encarregaven d'arrestar, pegar pallisses i fins i tot assassinar dirigents sindicals.⁷⁸ Hi van obtenir també, sense gaires dificultats, el suport de la guarnició local la paciència de la qual s'havia extingit després dels incidents separatistes recents, l'escalada en el nombre d'atemptats i la creixent agitació industrial.⁷⁹ El capità general Milans del Bosch va transformar el Sometent, fins llavors una força rural que combatia el banditatge, en una milícia paramilitar urbana i burgesa dirigida per destacats membres de l'aristocràcia i la indústria catalanes. Aviat van començar a prodigar-se versions locals del Sometent en altres capitals.⁸⁰ En aquest moment, també es van plantar les llavors que culminarien en la creació dels Sindicats Lliures, l'objectiu dels quals era dividir el moviment obrer català.⁸¹

Efectivament, entre març de 1919 i novembre de 1920, amb el pretext de defensar l'ordre social contra l'amenaça revolucionària, patrons catalans i militars van operar com un poder paral·lel a l'ombra, que obligava els governs a Madrid a triar entre ser còmplice de la violenta reacció per la qual ells advocaven o ser víctima del seu potencial subversiu. Diversos ministeris es van trobar, doncs, davant el que constituïa una permanent amenaça de cop que, de fet, situava la sobirania del poder públic a les clavegueres.

El març de 1919, la negativa dels militars, en contra del que havia indicat el govern, a posar en llibertat els presos obrers que es trobaven sota la seva custò-

Organització Patronal i conflictivitat social a Catalunya, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, pp. 192-195.

⁷⁷ A. Gramsci: «On Fascism, 1921», dins D. Beetham (ed.): *Marxists in the Face of Fascism*, Manchester University Press, Manchester, 1983, pp. 82-83.

⁷⁸ La més notòria era dirigida per l'antic cap de la policia de Barcelona, Manuel Bravo Portillo. Després de ser assassinat, el setembre de 1919, la seva banda passà sota el control de l'aventurer alemany Fritz Stallmann, més conegut com el baró König. La banda finalment va ser dissolta i König fou expulsat d'Espanya el juny de 1920, quan es va saber que havia sostret pagaments d'alguns industrials per mitjà de xantatge i havia dut a terme falsos atemptats i amenaces de mort. Vegeu M. Burgos y Mazo: *El verano de 1919 en Gobernación*, Tipos, Cuenca, 1921, pp. 587-613; González Calleja: *El Múser y el sufragio*, cit., pp. 126-127, 144-159, 164-165; i J. Ventura: «La personalitat veritable del Baró de König», *Serra D'Or* (setembre de 1970), pp. 82-84. Es pot trobar una versió oficial de les activitats delictives del baró i la seva expulsió d'Espanya a AHN, llig. 34A, exp. 3, núm. 19.

⁷⁹ S. Bengoechea: «1919: La Barcelona colpista. L'aliança de patrons i militars contra el sistema liberal», *Afers*, 23/24 (1996), p. 311.

⁸⁰ E. González Calleja i F. del Rey: *La defensa armada contra la revolució*, CSIC, Madrid, 1995, pp. 16-21, 71-79, 91-96. Sobre la creació del Sometent en altres ciutats, vegeu AHN, llig. 59A, exp. 9.

⁸¹ Un dels arquitectes dels Sindicats Lliures va ser un militar, el comandant Bartolomé de Roselló. Vegeu S. Bengoechea: *El Locaut de Barcelona, 1919-1920*, Curial, Barcelona, 1998, p. 47; i S. Bengoechea i F. del Rey: «Militars, patrons i sindicalistes lliures», *L'Avenç*, 166 (gener de 1993), p. 12. El seu establiment oficial tingué lloc a l'Ateneo Obrero Legitimista, la fortalesa del carlisme català, el 10 d'octubre de 1919. El registre dels seus estatuts és a AGCB, *Asociaciones*, núm. 380, exp. 10.323 (11 de desembre de 1919).

dia des de la Canadenca, va complir el seu objectiu d'obligar la CNT a declarar una vaga general. Quan un mes més tard, les autoritats civils de Barcelona van intentar trobar un compromís amb els sindicats, l'exèrcit «convidà» el governador civil i el cap de policia a agafar el tren de tornada a Madrid. Aquell dia el govern del comte de Romanones es va veure obligat a dimitir.⁸² Un ministeri conservador (dirigit per José Sánchez de Toca) va patir el mateix tractament quan els seus intents de conciliació laboral, per mitjà d'una Comissió Mixta de Treball, van ser eficaçment sabotejats pels patrons, que havien decidit durant el segon congrés de la CPE de fer un locaut a Barcelona.⁸³ El tancament de fàbriques (3 de novembre de 1919 - 26 de gener de 1920) va fracassar quant a l'objectiu de forçar els obrers a abandonar la CNT. Però la desocupació d'un quart de milió d'obers va encendre les flames de l'odi classista i va facilitar l'ascens dels partidaris de la violència a la CNT.⁸⁴ Espanya en general i Catalunya en particular van entrar en un cercle viciós de terror.

L'escalada de violència va ser l'argument que van emprar els patrons per persuadir Dato el novembre de 1920 perquè designés el general Severiano Martínez Anido com a governador civil de Barcelona.⁸⁵ Anido no va decebre els patrons, que ara se sentien eufòrics.⁸⁶ Els grups d'acció fins i tot van dur a terme alguns atemptats espectaculars, com l'assassinat, el 8 de març de 1921, del mateix Dato.⁸⁷ Tanmateix, la gran majoria de les víctimes eren ara cenetistes. Líders sindicals van ser arrestats i centenars de militants deportats als seus llocs de naixement, fent els llargs viatges a peu i encadenats. Pistolers a sou o pertanyents als Lliures van col·laborar amb la direcció de policia en la cacera d'anarcosindicalistes, els quals eren assassinats de vegades fent ús de la infame Llei de Fugues (es disparava als presoners amb l'excusa que s'estaven escapant).⁸⁸

⁸² AAM, llig. 219, carp. 16 (15 d'abril de 1919); AED, llig. 83 (març-abril de 1919); AR, llig. 20, exp. 5, i llig. 96, exps. 38 i 60. Vegeu també Romanones: *Notas de una vida*, cit., pp. 434-448.

⁸³ Confederación Patronal Española: *Memoria General del II Congreso del 20 al 26 de Octubre de 1919*, Elzeviriana, Barcelona, 1919. Per la postura dels patrons, vegeu AHN, llig. 45A, exp. 13 (Federación Patronal, octubre-desembre de 1919). Vegeu també Burgos: *El verano de 1919 en Gobernación*, cit., pp. 451, 521-525; i Bengoechea: *El Locaut*, cit., pp. 68-76.

⁸⁴ AGCB, arx. 269, Informes sobre l'atur i incidents durant el locaut (novembre de 1919-gener de 1920).

⁸⁵ Piedad Iturbe, princesa de Hohenlohe, va fer d'intermediària entre Eduardo Dato (al qual escrivia amb el familiar nom de «tío Eduardo») i Cambó. Segons ella, va ser el polític català qui va suggerir Anido per al lloc de governador civil. Vegeu P. Iturbe: *Érase una vez*, Industrias Gráficas / Seix Barral, Madrid, 1954, pp. 263-264; AED, Iturbe a Dato (octubre-novembre de 1920).

⁸⁶ AFTN, *Patronal*, p. 22; *Correspondencia*, FTN a Anido (10 de novembre de 1920).

⁸⁷ Tres membres d'un grup que havia arribat de Barcelona van assassinar Dato des d'una moto amb sidecar quan aquest tornava amb cotxe a casa després d'una sessió al congrés de diputats. Vegeu J. J. Montón de Lama: «Los asesinos de Dato», *Historia 16*, 178 (febrer de 1991), pp. 31-38.

⁸⁸ De fet, es va utilitzar per primera vegada la Llei de Fugues a València, al juny de 1920, quan tres presos van ser assassinats pels guàrdies civils que els traslladaven. Vegeu AHN, llig. 39A, exp. 3.

LA FASE FINAL: ES BUSCA CIRURGIÀ DE FERRO

Alguns autors han vist en el govern de concentració liberal presidit per Alhucemas des de desembre de 1922,⁸⁹ el moment en què es van donar els primers passos significatius cap a la democratització del règim i, en conseqüència, l'exèrcit s'hi va convèncer de la necessitat de fer un cop d'estat. En realitat, els fets no coincideixen amb aquesta tesi. Aquesta vegada no va ser diferent d'altres ocasions prèvies en què governs dinàstics havien arribat al poder amb promeses de canvi importants. És cert que s'hi va anunciar la introducció d'un programa de revisió constitucional i d'àmplies reformes fiscals i econòmiques. Però, com altres vegades, totes les reformes van ser aviat oblidades o abandonades. El ministre del Treball d'aleshores, Joaquín Chapaprieta, va reconèixer en les seves memòries que, després de nou mesos al poder, no s'havia fet res en matèria financera.⁹⁰ No resulta sorprenent; el més extraordinari hagués estat que una administració que tenia personatges com Alhucemas i Romanones consolidés una democràcia liberal a Espanya.

Natalio Rivas, un dels notables més representatius del Partit Liberal, va escriure que cap dels dos partits dinàstics no podia permetre's l'elecció d'un parlament que reflectís l'opinió vertadera del país: «si hi hagués un vot veritablement lliure no sortiria ni un sol diputat liberal o conservador, especialment a les grans ciutats».⁹¹ Els liberals no posaren aquesta tesi a prova. L'escandalosa manipulació de les eleccions d'abril de 1923 va dissipar qualsevol dubte sobre la seva voluntat d'emprendre la reforma de la vida pública.⁹² De fet, la Concentració Liberal va seguir bàsicament la direcció empresa pel ministeri conservador previ, dirigit per José Sánchez Guerra: el retorn a la normalitat constitucional. Això significava la fi del període de legislació d'emergència, la restitució de les llibertats públiques i la recerca de fórmules de conciliació en el terreny laboral. I el 1923 hi havia elements poderosos a les forces armades i a les classes patronals que no podien consentir el que percebien com una tornada a una època recent de claudicació i anarquia.

La restauració de les garanties constitucionals per decret, el 30 de març de 1922 —havien estat suspeses des dels incidents de la Canadencia—, va provocar neguit entre els industrials. El desassossec va seguir en augment quan el govern

⁸⁹ Després de l'assassinat de Dato, el país va ser governat primer per una concentració monàrquica presidida pel conservador Manuel Allendesalazar (març-agost de 1921), després per un govern nacional presidit per Maura (agost 1921-març 1922) i finalment per un ministeri conservador encapçalat per José Sánchez Guerra (març-desembre de 1922).

⁹⁰ J. Chapaprieta: *La paz fue posible*, Ariel, Barcelona, 1971, p. 130.

⁹¹ ANR, llig. 8904 (26 d'octubre de 1917).

⁹² Els liberals hi van obtenir una victòria contundent (220 diputats d'un total de 407). Un nombre record de 146 diputats fou elegit sota l'article 29 de la Constitució (que permetia l'elecció automàtica d'un candidat atesa l'absència de rivals, i era l'instrument central del poder dels cacics). Per l'evidència massiva de manipulació electoral, vegeu, per exemple, AHN, llig. 29A, exp. 3-7 (gener-abril de 1923); i ASA, llig. 9/8080-7 (84-2). Rivas (ANR, llig. 11-8909, 4 i 23 de gener de 1923) explica que fins la dona d'Alhucemas va prendre part en el tripijoc d'escons.

de Sánchez Guerra semblava disposat a recolzar propostes dels socialistes, com una nova llei de contractes laborals. En una carta al ministre de treball, els directors de Fomento apuntaven que si les idees socialistes eren acceptades, tan sols Déu podria ja salvar Espanya.⁹³ En particular, Madrid va enfurir els patrons catalans quan va cessar Martínez Anido a l'octubre de 1922.⁹⁴ En realitat, era evident que una veritable normalitat constitucional requeria la legalització genuïna de la CNT i el rebuig del sistema de terror estatal, el principal representant del qual era el governador civil de Barcelona. Sánchez Guerra va trobar finalment la justificació per destituir Anido després de descobrir que els sagnants incidents que havien seguit un atemptat frustrat contra la vida del governador no eren altra cosa que una operació muntada per la policia per mitjà d'un agent provocador.⁹⁵

Lentament les capitals espanyoles, especialment Barcelona, van entrar en un nou cicle de terror social. Tanmateix, no fou l'escalada en el nombre d'atemptats el que va sembrar el pànic entre els patrons —de fet, la majoria de les víctimes eren producte de la guerra entre la CNT i els lliures—, sinó la reconstrucció del poder sindical. Els pitjors presagis es van confirmar amb l'esclat d'una vaga massiva de transport el maig de 1923 que va parilitzar Barcelona i va retornar les funestes memòries de la Canadenca. Aleshores, l'aliança reaccionària que havia actuat en 1919–20 ja havia arribat a la conclusió que aquesta vegada no hi havia prou amb derrocar el govern, sinó que calia foragitar el règim del poder.

Hi havia massa interessos —patrons, militars, policies, membres dels Sindicats Lliures— que, acostumats a l'època daurada d'Anido, no estaven disposats a permetre la reconstrucció de la CNT. L'assassinat el 1923 de molts dels dirigents «moderats» de la CNT clarament perseguia facilitar la captura del moviment llibertari per part dels partidaris de la violència.⁹⁶ El clima explosiu, infestat d'odis i ajusts de comptes, afavoria aquests plans. L'agost de 1923, el governador civil de Barcelona suggeria que hi havia agents provocadors la missió dels quals era eliminar tota esperança de pau social a la ciutat.⁹⁷

⁹³ AFTN, *Actas*, vol. 15 (24 de novembre de 1922), pp. 94–99. A. Barrio Alonso: «El sueño de la democracia industrial», en M. Suárez Cortina (ed.): *La Restauración, entre el liberalismo y la democracia*, Alianza, Madrid, 1997, pp. 313–314.

⁹⁴ Fomento (AFTN, *Actas*, vol. 15, 22 de novembre de 1922, p. 105) va descriure el cessament del governador com un greuge i va dubtar de rebre el nou ministre de Treball, Abilio Calderón.

⁹⁵ L'operació va degenerar en una batalla campal als carrers de Barcelona, on tres anarquistes i el policia que hi havia actuat d'agent provocador van resultar morts. Un quart membre del grup anarquista va tenir temps de declarar, abans de morir a l'hospital, que la policia l'havia detingut a casa i després de disparar l'havien abandonat donant-lo per mort. Furiós davant aquest nou cas de Llei de Fugues, Sánchez Guerra va cessar per telèfon Anido i el seu cap de policia, el general Miguel Arlegui. Vegeu J. Manent i Pesas: *Records d'un Sindicalista Llibertari Català, 1916-1943*, Catalanes de París, París, 1976, pp. 72, 75, 79–99.

⁹⁶ *Solidaridad Obrera* (6 de març de 1923) condemnava el terrorisme però hi afegia que els ce-netistes no romandrien passius mentre eren caçats. Quatre dies després, Salvador Seguí, el dirigent laboral català més carismàtic, era assassinat.

⁹⁷ AHN, llig. 58, exp. 13 (24 d'agost de 1923).

El 1923, l'escenari internacional havia canviat dràsticament. Els anys rojos de la postguerra havien donant lloc a una onada negra de reacció en què el triomf del feixisme, l'octubre de 1922, constituïa l'exemple més gràfic a imitar per aquells que volien la liquidació violenta dels règims liberals. La premsa espanyola de dretes va aclamar Benito Mussolini com al salvador d'Itàlia de la subversió roja.⁹⁸ Naturalment, Espanya no tenia ni l'equivalent a l'elit revolucionària que havia creat el moviment feixista a Itàlia, ni els milers de veterans excombatents que l'havien organitzat, però posseïa una tradició sense paral·lels d'intervenció pretoriana. I després de la recent hecatombe colonial al Marroc l'estiu de 1921, on havien mort uns 9.000 soldats espanyols, les forces armades i el rei eren més receptius que mai a la idea d'un cop de força contra el règim caduc.

Després de la derrota colonial, la creació d'un nou govern nacional presidit per Maura amb Cambó a Hisenda va assolir, en un principi, un suport popular força considerable. Tanmateix, el gabinet va caure el març de 1922 a causa dels desacords dels ministres sobre com prosseguir la guerra al Marroc. El rei i els seus oficials no van poder ocultar el malestar quan primer el govern de Sánchez Guerra i després la concentració liberal hi van abandonar la campanya de reconquesta per perseguir una estratègia de penetració pacífica; una estratègia que en realitat havia fracassat des d'un principi perquè les *harkas* rebels la consideraven com una prova de la debilitat d'Espanya i per tant sols les animava a incrementar la seva resistència.⁹⁹ En aquest context, cercles militars van considerar una nova claudicació el fet que el govern obtingués, el gener de 1923, el rescat dels captius espanyols —molts d'ells presoners des de l'estiu de 1921—, però sols després d'acceptar les condicions dels rebels.¹⁰⁰ Addicionalment, monarca i militars estaven furiosos de veure que els polítics dinàstics havien acceptat, des de 1922, la discussió de les responsabilitats pel desastre colonial a l'arena parlamentària on sovint eren denigrats i acusats.¹⁰¹

Finalment, a diferència dels anys precedents, hi havia algú que estava disposat a encapçalar el moviment contra el règim: Miguel Primo de Rivera. Com a capità general de València el 1920, ja tenia íntima experiència amb la violència social i havia conclòs que els mètodes expeditius necessaris per lluitar contra el

⁹⁸Vegeu, per exemple, *El Correo Catalán* (31 d'octubre de 1922); *El Debate* (26 de novembre de 1922, 20 de juliol de 1923); *El ABC* (16 de març de 1923); *La Acción* (30 d'octubre de 1922, 12 de gener, 13 de juny i 29 juliol de 1923).

⁹⁹C. Pardo González: *Al servicio de la verdad*, Antonio Grillo, Madrid, 1934, p. 119.

¹⁰⁰El 27 de gener de 1923, els darrers 357 captius embarcaven en el veler *Antonio López* amb rumb a Espanya. Prèviament, s'hi havia pagat un rescat de 4 milions de pessetes i 270.000 pessetes en concepte de «despeses». També havien estat alliberats tots els marroquins que estaven en mans espanyoles. Vegeu M. R. Madariaga: *España y el Rif*, Centro Asociado de Melilla, Màlaga, 2a ed., 2000, pp. 513-516.

¹⁰¹Segons Romanones (*Notas de una vida*, cit., p. 465), el rei ho considerava una temeritat.

perill roig no es podien posar en pràctica eficaçment sota un ordre constitucional. Dos anys després, ja al seu lloc de capità general de Catalunya, Primo de Rivera no va ocultar el seu disgust quan el govern va cessar el «digníssim» general Martínez Anido.¹⁰²

Igual que la Canadenca havia consolidat l'aliança entre els patrons i els militars el 1919, la vaga de transport de maig de 1923 va propiciar que Primo de Rivera es convertís en l'heroi i salvador dels ciutadans d'ordre de Barcelona.¹⁰³ La intervenció del capità general en la disputa va ser fonamental per vèncer els sindicats però, a més a més, va revelar la impotència del govern: fou el governador civil qui es va veure obligat a dimitir després de ser cridat per a consultes a Madrid junt amb el mateix Primo de Rivera.¹⁰⁴

Després del seu retorn triomfal a la ciutat comtal, Primo de Rivera, un home ja per naturalesa ambiciós i vanitós, va ser afalagat i aclamat pels homes de la indústria catalana que el van animar a convertir-se en el cirurgià de ferro que Espanya necessitava. La retòrica combativa de la CNT, la violència social existent que incloïa un nombre creixent d'assalts i robatoris, l'esclat durant l'agost d'un motí a Màlaga entre les tropes a punt d'embarcar cap al Marroc i els incidents separatistes a Barcelona, l'11 de setembre, van dissipar qualsevol dubte —si és que Primo de Rivera encara en tenia— sobre la necessitat d'enderrocar el règim.¹⁰⁵

La nit del 12 de setembre de 1923, Primo de Rivera va declarar l'estat de guerra a Barcelona i va publicar un manifest destinat a la nació espanyola i les forces armades.¹⁰⁶ El cop va constituir una clara ruptura amb la intervenció pretoriana del segle anterior. D'acord amb la tendència antiliberal de l'època, l'exèrcit ja no prenia el poder com a braç armat d'una facció política, sinó com a representant dels valors sagrats de la nació posats en perill per la vel·leïtat, corrupció i debilitat moral de les classes governants. El cop, certament, posseïa també un contingut classista important: originat a Barcelona, culminava les expectatives dels patrons catalans després d'anys de rebuig de l'ordre constitucional. Significatius magnats de la indústria catalana van passar la transcendent nit del 12-13 de se-

¹⁰² El suport de Primo de Rivera a la Llei de Fugues es pot veure a AED, Primo a Dato (22 i 26 de gener de 1921). La seva reacció davant el cessament d'Anido, a *El Correo Catalán* (28 d'octubre de 1922).

¹⁰³ La intenció de Primo de Rivera d'intervenir en la disputa es pot veure a *El Debate* (18 de maig de 1923). *Solidaridad Obrera* (1 de juny de 1923) descrivia el paper del capità general com un llum verd per als esquiroles.

¹⁰⁴ J. Tusell: *Radiografía de un golpe de estado: El ascenso al poder del General Primo de Rivera*, Alianza, Madrid, 1987, p. 81.

¹⁰⁵ *Solidaridad Obrera* (14 de juliol de 1923) digué als patrons que assaborissin la victòria perquè la vaga del transport tan sols era la primera batalla d'una llarga guerra. Pestaña (*Lo que aprendí*, cit., vol. 1, pp. 88-90 i *Terrorismo*, cit., pp. 183-95) va reconèixer que alguns militants es dedicaven a furtar per aconseguir fons amb rapidesa.

¹⁰⁶ El manifest es pot trobar a *La Correspondencia de España* (13 de setembre de 1923).

tembre amb el capità general. El matí següent, quan Primo de Rivera sembla que va trobar temps per atendre l'obertura de l'Exposició Internacional del Moble, la crema del capitalisme català hi va acudir en massa per aclamar-lo. Aquell dia, el Sometent patrullava els carrers, i les cambres de comerç i indústria junt amb la Patronal declaraven el seu suport total a la rebel·lió militar. Però ningú expressava millor aquesta identificació entre les elits catalanes i el cop que Fomento. Així, la seva junta d'administració va recolzar per unanimitat la decisió del president (Domingo Sert) de romandre junt amb Primo de Rivera durant la nit del cop, al·legant que constituïa un deure col·laborar amb el moviment militar per aconseguir la pau pública i social. A més, també s'hi va acordar que les llibertats públiques havien de ser eliminades quan estaven en joc la preservació de l'ordre social i s'aconsellava al capità general que no cometés l'error de restaurar les pràctiques constitucionals abans de dur a terme la regeneració d'Espanya.¹⁰⁷

Al colpisme militar, el ministeri liberal hi va respondre amb una impotència sorprenent. Sense legitimitat democràtica i sense possibilitat de mobilitzar milers de militants de base, les esperances del govern per fer front a la sedició pretoriana es limitaven a confiar en la lleialtat del gros de les forces armades i, sobretot, en la intervenció reial.

Encara que no hi hagi proves definitives que estava assabentat de la conspiració militar, no es pot negar el paper clau que va tenir el rei en la liquidació del règim. Els esdeveniments de 1917 havien convençut el monarca espanyol que la seguretat del seu tron depenia de la lleialtat de les forces armades. Obsessionat durant els anys següents per l'amenaça revolucionària, Alfons no va ocultar a penes el seu menyspreu pel sistema parlamentari. El desastre colonial del 1921 al Marroc i la possibilitat de ser acusat en la qüestió de responsabilitats tan sols va confirmar la seva opinió que els decrepits partits dinàstics no li oferien cap garantia contra els enemics de la Corona.¹⁰⁸ L'agost de 1923, quan Antonio Maura fou informat pel seu fill Gabriel que el monarca acariciava la idea d'establir una dictadura personal, va córrer a dissuadir-lo. El veterà estadista li va aconsellar que seria menys nociu per a la dinastia «*que quienes han venido imponiéndose*

¹⁰⁷ Es pot veure una anàlisi molt perspicax sobre el suport dels industrials al cop a F. del Rey: «El Capitalismo Catalán y Primo de Rivera: En torno a un golpe de estado», *Hispania*, XLVIII/168 (gener-abril 1988), pp. 294-307. Vegeu també Rey: *Propietarios*, cit., pp. 848-50; Bengoechea: *Organització*, cit., pp. 279-83; Sellés: *El Foment del Treball Nacional*, cit., pp. 360-362. Sobre el paper de Fomento, vegeu AFTN: *Memoria 1923-24*, pp. 63-67; *Actas*, vol. 15 (26 d'octubre de 1923), p. 200; i *Revista del Trabajo Nacional* (setembre de 1923).

¹⁰⁸ Vegeu la conversa del rei amb l'ambaixador britànic a FO 371/9490-27 (2 d'agost de 1923). Melquíades Álvarez, líder del petit Partit Reformista, part de la concentració liberal de 1923, comentà que qualsevol dia el rei els llençaria fora (ANR, llig. 11-8909, 12 de febrer de 1923). Hi circulava un rumor segons el qual Alfons havia dit que l'11 de maig, quan l'hereu al tron complís 16 anys, ell organitzaria un plebiscit popular. Si era favorable, governaria com un monarca absolut, si no abdicaria en favor del seu fill. Vegeu *La Acción* (26 i 28 de febrer de 1923); i ANR, llig. 11-8909 (5-7 de febrer i 11 de març de 1923).

*en trances críticos asumiesen entera la función rectora bajo su responsabilidad».*¹⁰⁹ I això és el que va fer Alfons.

A pesar que Primo de Rivera comptava amb el suport unànime de la guarnició de Barcelona i de les classes d'ordre catalanes, el cop no hagués triomfat amb la facilitat que ho va fer sense la complicitat del rei. Quan les notícies del pronunciament van arribar a Sant Sebastià, on es trobava de vacances, el monarca no es va apressar a tornar a Madrid o a declarar que abonava al seu govern. Al contrari, va deixar el general Milans del Bosch, cap de la casa militar i amb una reputació prèvia a Barcelona que no el caracteritzava precisament per la seva identificació amb l'ordre constitucional, a càrrec de sondejar l'opinió de les diferents autoritats militars regionals. En declarar la seva total lleialtat per la corona, els capitans generals deixaven en mans del seu comandant en cap —Alfons XIII— la decisió final. Per consegüent, el rei, el 13 de setembre de 1923, tenia el control de la situació i fou responsable de la solució final.¹¹⁰

Tornant a l'analogia mèdica, Primo de Rivera no s'equivocava quan descriu el règim com un cos malalt el 1923. Fins i tot es podia dir que havia estat en la unitat de vigilància intensiva des de 1917. També era cert, però, que des d'aleshores havia mostrat una sorprenent resistència i potser en alguns anys podria haver evolucionat satisfactòriament i abandonat la seva convalescència amb una robustesa democràtica. La contrasenya amb què Primo de Rivera informava els seus partidaris que el cop anava endavant era «*se ha operado al paciente*».¹¹¹ De fet, el que volia dir el pretendent a cirurgià de ferro era que acabava de desconnectar el ventilador artificial del pacient. Com que havia considerat de fer-ho ell mateix, el director de l'hospital, Alfons XIII, no va tenir cap problema a signar el certificat de defunció.

¹⁰⁹ Vegeu AAM, llig. 259, carps. 7-8.

¹¹⁰ J. L. Gómez Navarro: *El régimen de Primo de Rivera*, Cátedra, Madrid, 1991, pp. 492-493; M. T. González Calbet: *La Dictadura de Primo de Rivera*, El Arquero, Madrid, 1987, pp. 20, 71; C. Navajas Zubeldia: *Ejército, estado y sociedad en España, 1923-1930*, IER, Logroño, 1991, p. 37.

¹¹¹ ASA, llig. 9/8077-13 (4/51-2), Narrativa del Coronel Agustín Robles, p. 12.